

UNA CREU DE TERME DE VALLEDMOSSA, ATRIBUÏDA A L'ESCUPTOR MALLORQUÍ RAFEL TORRES PALERM (1704)

Concepció Bauçà de Mirabò Gralla

Centre d'Ensenyament Superior Alberta Giménez

Resum: Les creus de terme són escultures monumentals poc estudiades. Des de l'edat mitjana fitaren els territoris, constituïren senyals geogràfics i punts de devoció que s'escampaven per camins i viles, i foren molt freqüents als territoris de la Corona d'Aragó. La destrossa de l'anomenada *creu de la Vila de Dalt* de Valldemossa, succeïda ara fa quatre anys, i la necessitat de restaurar-la foren el punt de partida d'aquest estudi, que aporta una aproximació a l'obra i detalla les reconstruccions que ha patit al llarg de la història. També adscriu estilísticament la peça actual, sorgida de la combinació d'un fust únic, segurament pertanyent a una creu anterior, i d'un creuer modern, datat el 1704. Finalment, concreta la seva autoria, que ja plantejà l'historiador Juan Muntaner Bujosa, atribuint-la a Rafel Torres Palerm, un escultor conegut del barroc mallorquí.

Paraules clau: Creu de terme, escultura, Rafel Torres, barroc, Mallorca.

Abstract: The district cross are monumental sculptures little studied. Since the Middle Ages they marked the territories, constituted geographical signs and points of devotion that were scattered along roads and towns, and they were very frequent in the territories of the Crown of Aragon. The destruction of the so-called *creu de la Vila de Dalt* in Valldemossa (Mallorca), which happened four years ago, and the need to restore it were the starting point of this study, which provides an approach to the work and details the reconstructions it has undergone throughout history. He also stylistically ascribes the current piece, which arose from the combination of a single shaft, surely belonging to an earlier cross, and a modern cross, dated 1704. Finally, it specifies its authorship, which the historian Juan Muntaner Bujosa had already proposed, attributing it to Rafel Torres Palerm, a well-known Mallorca Baroque sculptor.

Keywords: District cross, Sculpture, Rafel Torres, Baroque, Mallorca.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 13 de desembre de 2023.

Abreviatures: ACM = Arxiu de la Cartoixa de Montalegre, AMVA = Arxiu Municipal de Valldemossa, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BFBM = Biblioteca de la Fundació Bartolomé March, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*.

Introducció

L'anomenada *creu de la Vila de Dalt*, també coneguda com a *creu de l'Abeurador*, situada a Valldemossa, forma part d'un tipus d'escultures monumentals que s'han anat erigint per diverses regions des de l'edat mitjana, i que s'ubicaven sobre el territori com a fita i com a mostra de religiositat cristiana. La devoció del poble s'expressava mitjançant aquests elements simbòlics i la iconografia que incorporaven. De fet, constituïren aturades obligades en alguns actes religiosos concrets, com processons o rogatives.¹ Les primeres creus, fetes de fusta, es fabricaren aviat en pedra, i solien situar-se tant als nuclis urbans com a la vorera dels camins, en els punts en què s'iniciaven els termes municipals o al centre d'aquests. Particularment a Espanya, les creus de terme servien per assenyalar el centre o els límits dels nuclis urbans, els camins i els accessos, i fomentaven la pietat popular dels pelegrins; també servien per commemorar esdeveniments importants. Foren molt freqüents als territoris de la Corona d'Aragó, i així arribà a Mallorca el costum d'erigir-les.

Fins fa poc, la creu de la Vila de Dalt s'aixecava a l'actual nucli urbà de Valldemossa, i, en concret, en una part del seu Conjunt Històric, en la confluència entre els carrers Rei Sanxo i Catalina Homar (fig. 1). Es trobava elevada sobre un pedrís construït per tal de protegir-la del pendent del carrer. Restava inserida dins el traçat del poble, la qual cosa esdevingué com a resultat del pas del temps, atès que, quan fou construïda, s'ubicà al lloc en el qual el nucli urbà s'iniciava per la part nord-occidental, a la vora del Camí Reial que conduïa a Deià.

La creu caigué i es feu bocins el vespre del 23 de gener de 2019, després d'una ventada.² Amb motiu de la seva futura restauració, realitzàrem el corresponent informe historicoartístic, ja que aquesta peça, com la resta de creus de terme de Mallorca, està protegida com a BIC des de 1963.³

Descripció de l'element

La creu de la Vila de Dalt de Valldemossa s'emmarcava en els esquemes habituals que mostren aquest tipus de peces a Mallorca. Feta de pedra de Santanyi, s'aixecava sobre una base cilíndrica i un esglauó poligonal. Al damunt, s'erigia el fust d'arestes helicoidals formant la columna "entorxada" — un element que, com es veurà, està dotat d'una gran originalitat —, el

1 Hi ha testimonis documentals d'aquest costum des de l'edat mitjana a Mallorca: [...] e quant seran fora la ciutat, pendran per la part de l'abeurador e tireran per lo camí de Nostra Dona de Jhesús. E quant seran a la primera creu de pedra, feran stació. SEGUÍ TROBAT, G.: "Itineraris processonals per la Ciutat de Mallorca tardomedieval: les processons per diverses necessitats", *BSAL*, 64, 2008, p. 251.

2 Cal advertir, que poc abans, la creu havia sofert l'impacte d'un vehicle pesant que havia xocat contra el pedrís que la sostenia, la qual cosa degué crear un problema d'estabilitat. Un pic a terra, tots els fragments foren recollits i guardats en caixes, que foren traslladades a dependències de l'Ajuntament de Valldemossa.

3 Decreto 571/1963, de 14 de marzo, sobre protección de los escudos, emblemas, piedras heráldicas, rollos de justicia, cruces de término y piezas similares de interés histórico-artístico, *Boletín Oficial del Estado*, 77, de 30 de maç de 1963. Així mateix, la creu està inclosa en el *Catàleg de creus de terme de Mallorca*, en la fitxa núm. 186: *la Creu de l'abeurador o de la vila de dalt*. A més, forma part del *Catàleg d'elements i espais protegits de Valldemossa*. En altres paraules, està catalogada com a escultura monumental i gaudeix de la protecció integral (A). Acord de l'aprovació definitiva amb prescripcions del *Catàleg d'elements i espais protegits del terme municipal de Valldemossa*, *Butlletí Oficial de les Illes Balears*, 213, de 24 de desembre de 2020, fitxa EM01/A: *Creu de la Vila de Dalt*; LUIS SALAS, J.; ROMAN QUETGLAS, J.; BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *Catàleg d'elements i espais protegits de Valldemossa. Fitxes d'elements catalogats*, Valldemossa, 2017, p. 725-726 (https://ajvalldemossa.net/sites/cilma_valldemossa/files/2019-06/FITXES1.pdf) (consulta: 27 de desembre de 2023).

nus o capitell en forma de torreta octogonal amb fornícules protagonitzades per escultures, i, finalment, el creuer.

A partir de les fonts gràfiques, de la bibliografia existent⁴ i dels fragments servats es pot descriure la peça. El capitell ha estat, probablement, la part pitjor conservada, a causa dels efectes del temps. La torreta octogonal encaixada sobre el fust mostra un anell decorat amb fulles, que s'obre donant pas al cos poligonal, delimitat per una franja inferior amb tríglifs. A continuació, i entre pilastres pseudodòriques, hi ha vuit fornícules, dins cada una de les quals es veu una talla d'un sant: sant Joan Baptista, santa Bàrbara, santa Catalina, sant Jeroni, santa Llúcia i altres tres sants de difícil identificació, a causa del desgast de les figures. Un entaulament poligonal limita amb el següent cos, el creuer pròpiament dit.⁵

El creuer està motllurat amb llistells i presenta remats vegetals perlats als quatre angles. En l'anvers, protagonitzat per Crist crucificat (fig. 2), els medallons quadrifoliats es veuen degradats i permeten distingir, amb certa dificultat, diferents personatges en relleu: en la part de dalt, les restes d'un pelicà alimentant les seves cries —símbol de l'eucaristia—; a l'esquerra, la beata Catalina Thomàs agenollada, amb hàbit de canongessa agustina;⁶ a la dreta, el beat Ramon Llull, identificat per la ploma i l'hàbit franciscà amb el cingol de nusos.⁷ Aquestes dues figures, que destaquen enfront de la resta d'imatges extretes de la iconografia cristiana habitual, ja les identificarem com a una mostra local de l'arelada veneració del poble valldemossí envers els seus beats.⁸ Finalment, el medalló inferior, sota la creu, reflecteix la figura de Maria Magdalena —identificable gràcies als seus cabells llargs— agenollada, que alça el rostre cap al Santcrist. Aquest darrer, culminat per la típica cartel·la amb la inscripció INRI, presenta un correcte desenvolupament de l'anatomia, malgrat el cànon curt i una mica desproporcionat de la part inferior, és a dir, les cames.

El revers de la creu (fig. 3) és protagonitzat per la Immaculada, coronada i en actitud d'oració, sobre la típica mitja lluna, sostinguda damunt d'un querubí amb ales. Envoltant-la, els quatre medallons quadrifoliats són protagonitzats pels símbols dels evangelistes. En la part superior, el bou (sant Lluc); a l'esquerra, l'àguila (sant Joan); a la dreta, el lleó (sant Marc); a baix, l'àngel amb el cap mutilat, les ales desplegades i una cartel·la (sant Mateu). La talla de la Verge reflecteix característiques pròpies d'aquestes representacions durant l'edat moderna. El seu posat serè i l'harmonia del conjunt recorden exemplars renaixentistes, però el tractament del vestit, que mostra un moviment encara contingut, i la corona, molt treballada, anuncien formes barroques.

4 Entre altres obres que la detallen, vegeu: VALERO MARTÍ, G. *et alii*: *Valldemossa. Guia de passeig. La història. La vila de Valldemossa*, Palma, 1998, p. 115; SAGASTUME LARRAÑAGA, J. R.: *Guia de la crueria de Mallorca*, Palma, 1999-2000 (inèdit), p. 1113-1116; FONT BENNASSAR, M.; MENOR VIVES, G.: *Guia dels Pobles de Mallorca: Valldemossa*, Palma, 2001, p. 45; CARDA AROCA, N.: *Les creus de terme de Mallorca*, Palma, 2012, s. f.; BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *Ramon Llull i el monestir de Miramar. El patrimoni artístic (1276-2016)*, Palma, 2018, p. 127-128.

5 Amb el terme *creuer* es coneix el *conjunt dels dos braços horitzontals d'una creu*. ALCOVER SUREDA, A. M.; MOLL CASASNOVAS, F. B.: *Diccionari català, valencià-balear*, III, Palma, 1954, p. 737.

6 I no la Verge Maria, com se cita a LUIS SALAS, J.; ROMAN QUETGLAS, J.; BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *Catàleg d'elements i espais protegits...*, p. 726.

7 I no sant Joan, com s'afirma LUIS SALAS, J.; ROMAN QUETGLAS, J.; BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *Catàleg d'elements i espais protegits...*, p. 726.

8 BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *Ramon Llull...*, p. 127-128.

Una història de reconstruccions

La creu de la Vila de Dalt de Valldemossa corresponia a una de les que marcava l'inici de la població, al límit nord-occidental del municipi. Sembla que sempre estigué ubicada al mateix indret. S'ha dit que la primera que hi hagué en aquell lloc concret fou del temps de Martí l'Humà. Apareix citada amb relació a la fundació de la Reial Cartoixa de Jesús de Natzaret el 1399, quan el rei oferí 300 florins *para poder adquirir una alqueria contigua al Palacio, conocido como Son Massot delante del crucero (—creu—) y la alberca de la villa.*⁹ Després d'aquesta primera referència, que ja situa la creu al costat de l'abeurador públic del poble, les següents dades que coneixem al respecte pertanyen a l'edat moderna. Aviat es degué convertir en fita d'un terme que anava canviant amb el temps. A partir de 1583, Valldemossa i Deià deixaren de constituir una sola universitat.¹⁰ En aquella època, la creu seguia al costat de l'abeurador i coincidia amb el límit nord-occidental del nucli urbà, sobre el camí que conduïa a Deià, i era complementada per una altra creu ubicada al límit sud-oriental, que encara avui es coneix com *la de Baix*.

A punt de començar el segle XVII, la creu s'esbucà. Ho testimonià l'historiador valldemossí Juan Muntaner Bujosa¹¹ en les seves notes inèdites sobre la història del poble, que es conserven a la Biblioteca de la Fundación Bartolomé March de Palma:

Diumenge a VIII de juny any MDC.

*Més fonch proposat per los honorables jurats y lo hu en veu de tots, dient honorable y savi consell: bé veuen vostres mercès, la creu de l'abeurador del cap demunt de la villa desgràcia que as astade com és caygude y trancade, y are la villa aparex molt mall estar sans creu, demenam vos de consell com ho farem y tots los honorables consalés discorregueren los vots de un an altre com és acostumat. Y fonch definit y detarminat per tot dit consell que los honorables jurats tingan càrech de fer adobar dite creu, axí com a hells aparexará.*¹²

Els jurats del poble decidiren destinar trenta lliures a l'aixecament d'una nova creu al mateix lloc, que es materialitzà entre 1600 i 1601:

Més ha pagat per provisió de jurats a Miquell Galart lo hu dels jurats trenta liures, dich XXX I y són, sò as XXV I per la creu de l'abeurador y sinch liures per ferros y per caxa y per posar dita creu; fet a XVII desembre MDC.

*Més ha pagat per provisió de jurats a Miquell Galart lo hu dels jurats sinch liures, dich V I y són per tants ne ha pagats per la pedra de la creu an els mestres. Fet a 6 de desembre any MDC.*¹³

Més de sis dècades després, i, un pic més, segons les notícies trobades per Muntaner, la peça requeria una important restauració:

9 SAGASTUME LARRAÑAGA, J. R.: *Guía de la crucería...*, p. 1113.

10 TRIAS MERCANT, S.; MUNTANER MARROIG, J.; LLADÓ VILA, J.: *Valldemossa. Historia, mitos y tradiciones*, Palma, 1996, p. 54.

11 Fou cronista de la ciutat i de l'antic Regne de Mallorca (1949-1969), secretari (1936-1968) i bibliotecari (1969) de la Societat Arqueològica Lul·liana, i membre de l'Acadèmia Provincial de Belles Arts (1967). Com a investigador, treballà en estudis d'història local, entre els quals destaquen els de Valldemossa. Vegeu "Joan Muntaner i Bujosa", *Diccionari d'història catalana*, Barcelona, 2003 (<https://www.enciclopedia.cat/diccionari-dhistoriografia-catalana/joan-muntaner-i-bujosa>) (consulta: 24 de desembre de 2023).

12 BFBM, Fondo Juan Muntaner, leg. 8, 8.2 Creus, Creu de dalt, s. f. Muntaner ho transcriu, segons anota, del *Llibre de Concalls 1597-1606*, f. 85v. Únicament s'han separat paraules, accentuat i afegit signes de puntuació, segons les normes actuals, per a una millor comprensió de les transcripcions.

13 BFBM, Fondo Juan Muntaner, leg. 8, 8.2 Creus, Creu de dalt, s. f. No indica d'on ho copià.

Més ha pagat per pòlisa dels jurats, de 6 febrer 1667, ha Jordi Torres picapedrer onse sous y quatre, diem 11 s, 4 per sos treballs per haver adobada la creu de la vila damunt. Sentències 1630-79, f. 311v.

Primo als 31 juliol 1667 pòlise a Mathià Torres, olim jurat, de dos lliures dos sous per lo plom comprà per adobar la creu de la vila demunt, sien 2 l, 2 s.¹⁴

Més ha pagat per vuit lliures y mija de plom per la creu XVIII s, VIII.

Més ha pagat per les pedras de la creu, tant per port com per compre, per tot III l, VIII s.

Més ha pegat per la creu a molt persones qui an feta feyne en la creu, y per a portar la dita creu a Valldemossa, e per la despesa diligent qui a aportat la creu, per tot... XXXII l, VIII s, III.¹⁵

Encara, durant el mes de juliol, un dels jurats de Valldemossa pagava el plom afegit. Malgrat que no es detalla exactament el treball fet, sembla que, més que una reparació puntual, es tractà d'un treball d'envergadura. Probablement es reconstruí la creu, a jutjar per l'adquisició de pedra i la quantitat final que costà, superior a les quaranta lliures. Amb tot, el responsable no fou un escultor, sinó un picapedrer: Jordi Torres. Aquest personatge forma part d'una coneguda nissaga valldemossina que treballà en obres importants del monestir de la Cartoixa. De fet, el dit nom apareix a l'arxiu cartoixà de manera ininterrompuda entre 1629 i 1672, és a dir, durant quaranta-tres anys.¹⁶

Tornant a la creu, el 1671 el pare Bartolomé Vallperga, biògraf de la beata Catalina Thomàs, en la seva obra *Vida, muerte y milagros de la bendita virgen sor Catherina Thomasa*, la cità alguns anys després: *Hallavase un día fuera de la Villa esta Bendita Niña, cerca de donde se da de beber a los animales, junto a una cruz que hay allí, mirando hacia casa de su abuelo [Son Thomàs].*¹⁷ Gràcies a la referència que feu de la possessió de Son Thomàs, es pot deduir que el religiós parlava de la creu de la Vila de Dalt, i que l'abeurador és el que es troba, encara avui, adossat als rentadors públics del poble. En definitiva, era al mateix lloc que avui, sobre el camí públic que partia cap a Deià.

La geografia del poble i la ubicació desprotegida de la peça degueren fer la creu de la Vila de Dalt vulnerable als efectes atmosfèrics i els temporals de la serra de Tramuntana. El 2 de març de 1704 caigué de nou degut a una ventada, i els jurats de Valldemossa decidiren, un pic més, reconstruir-la. Així ho testimonià Juan Muntaner, que, a més, documentà l'autoria de la nova. Aquesta és justament la que protagonitza el present estudi:

1704 (2 mars)... Sapien vostres mercès com en la vila demunt es trobe une creu qui per infortunie del temps és caiguda, y axí deman que diguen lo que se a de fer. Los honorables consellés, hoide le dite preposició, proseint los vots de un el altre com és acostumat, fonch conclús, resolit y determinat que es fase dite creu a conegude los jurats, nemine discrepante, y que se adobi la plaseta de dite creu. (Llibre concells 188v).

14 BFBM, Fondo Juan Muntaner, leg. 8, 8.2 Creus, Creu de dalt, s. f. Muntaner ho transcriví d'AMVA, 6/2 (Llibre de registre de pòlisses), f. 77v.

15 Muntaner ho transcriu del *Llibre de Pòlises 1668-1685*, f. 77v. BFBM, Fondo Juan Muntaner, leg. 8, 8.2 Creus, Creu de dalt, s. f. Aquesta notícia i les anteriors foren extractades a CALAFAT RIVAS, A. M.; CALAFAT RIVAS, M. D.: "Les creus a Valldemossa", *Miramar*, 33, 1997, p. 6. Després també ho recollí SAGASTUME LARRANAGA, J. R.: *Guia de la cruceria...*, p. 1113.

16 ARM, C-1247, f. 164r-165r; ACM, Resum dels gastos 1591-1780, f. 71r, 72v, 78r-79r, 80r, 81r, 84r, 85r, 88r, 94r, 124v, 126r i 143v; ARM, Diversos, 6/1, f. 158v

17 La referència l'aporta PINYA, B.: *So'n Thomàs y la Muntanyeta de la Beata*, Palma, s. d., i és transcrita a VALERO MARTÍ, G. *et alii*: *Valldemossa. Guia de passeig...*, p. 115.

CONCEPCIÓ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA

Més a pagat per pòlise dels jurats dels 26 juny 1704 a Pera Calafat Ferrer jurat una liura, quatre sous, y dits són per tenir al mestre qui feu la creu de la vile damunt, y per aver fet lo que se és agut de mester de feine de son art. Diem 1 l, 4 s.

Més a pagat per pòlise dels jurats dels 10 maig 1704, o més ver sea retingut en son poder duas liuras, vuit sous y dites són a pagat a dotze hòmens qui aportaren la creu de la vila demunt de Ciutat, a reó de quatre sous cade home. Diem 2 l, 8 s.

Més a pagat per pòlise dels jurats dels 10 maig 1704 a mestra [Rafel] Torras escultor de la Ciutat devuit lliures, y dites són per aver feta una creu de pedra de Centañí a la vile demunt, le qual se és feta de orde de consell estreordinari dels 2 mars prop passat. Diem 18 l.
Sentències 1695-1711, f. 134v.¹⁸

Només comptem amb el testimoni de Muntaner, que, transcrivint una documentació avui perduda, va identificar Rafel Torres com a autor de la peça actual. Això resulta destacable, atès que no és habitual conèixer els artífexs de les creus de terme. Cal tenir present que aquests elements, ubicats sobre les xarxes viàries i les cruïlles dels nuclis de població, constitueixen elements quotidians, en els quals la funcionalitat convivia amb el caràcter més o menys artístic. Sovint és difícil conèixer els treballadors de la pedra que feien feina per a les universitats.¹⁹ Quan els jurats contractaven un escultor per fer una creu, el seu nom no sempre transcendia. En canvi, la datació i l'autoria d'aquesta han estat repetides per la historiografia posterior.²⁰ Hi profunditzarem al llarg de les pàgines següents.

Cal afegir un darrer element que ens permet contextualitzar perfectament la nova creu. El projecte d'ampliació del monestir de la Cartoixa signat per Lorenzo Solís el 1737, i conservat encara en una de les seves cel·les, la mostra dibuixada de manera esquemàtica, en un extrem del plànol i al costat de l'abeurador de la vil·la. Es troba al nord del monestir, en un gir del citat Camí Reial cap a Deià. Aquest restava delimitat per dos murs de pedra; el del costat sud constituïa la tanca de la Cartoixa, la qual cosa justifica el plànol en qüestió (fig. 4).

Durant la resta del segle XVIII, res més se sap sobre la creu de la Vila de Dalt. La seva imatge es difongué en algunes obres literàries relacionades amb els visitants que rebé l'illa al segle XIX. Així, per exemple, apareix al costat de la casa que encara existeix en un dibuix fet per Charles W. Wood en les seves cartes des de Mallorca, escrites el 1888. Anys després, l'arxiduc Lluís Salvador es feu ressò de la peça al seu *Die Balearen*, publicat el 1897: *Yendo desde la Cartuja, pasando por delante de la cruz de piedra, hasta el recodo de la carretera en el sitio en que se encuentra el Hostal de Can Madó de ancho pórtico, atravesando el arco que forma el acueducto, se llega a la posesión de Son Gual.*²¹ Per aquella època, i encapçalant la defensa dels elements patrimonials de l'illa, el mestre d'obres Bartomeu Ferrà ja havia

18 BFBM, Fondo Juan Muntaner, leg. 8, 8.2 Creus, Creu de dalt, s. f. Antònia Maria i Dolors Calafat comentaren aquesta notícia, així com les anteriors a CALAFAT RIVAS, A. M.; CALAFAT RIVAS, M. D.: "Les creus a Valldemossa...", p. 6.

19 Sobre el tema, vegeu JUAN VICENS, A.: "Un artesà del gremi de treballadors de la pedra al servei de la ciutat, BSAL, 65, 2009, p. 69-80.

20 VILLALONGA, P.; MARTÍNEZ, B.: *Catàleg de creus de terme de Mallorca*. Palma, 1991, fitxa 186; SAGASTUME LARRAÑAGA, J. R.: *Guia de la cruceria...*, p. 1113; CALAFAT RIVAS, A. M.; CALAFAT RIVAS, M. D.: "Les creus a Valldemossa...", p. 6; VALERO MARTÍ, G. et alii: *Valldemossa. Guia de passeig...*, p. 115; CARDA AROÇA, N.: *Les creus de terme...*, s. f.; BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *Ramon Llull...*, p. 127.

21 LLUÍS SALVADOR, ARXIDUC D'ÀUSTRIA: *Mallorca. Las Baleares descritas por la palabra y el dibujo*, Palma, 2003, p. 427.

reivindicat el tema de les creus de terme, explicant la seva abundància a Mallorca i dibuixant un croquis de la valldemossina (fig. 5).²²

Ja a inicis del segle XX, una de les plaques de vidre del Fons Salvany de la Biblioteca de Catalunya mostra la creu i, al seu costat, la casa que encara existeix al darrere, amb un arc avui desaparegut. Una imatge de 1915 reflecteix que la peça era ubicada tocant al mur perimetral o tanca de pedra que limitava el monestir de la Cartoixa pel seu costat septentrional i encara convivia amb la creu (fig. 6). Aquest mur fou aprofitat més tard per fer-hi edificacions, tal com avui es conserva. Finalment, una fotografia dels anys trenta, pertanyent a l'Arxiu Muntaner Darder, la mostra, de nou, al costat dels rentadors de la vila, que incloïen l'abeurador pels animals (fig. 7).²³

En un cert moment, tot el conjunt fou elevat amb un pedrís sobre el terreny, probablement a causa dels problemes d'humitat que patia la creu en rebre les aigües que corrien carrer avall quan plovia. Així arribà al segle XXI, fins a la caiguda i destrossa de la creu el 2019. Amb la seva fragmentació, s'ha pogut comprovar que el material del fust helicoidal és distint al del creuer; que, segons tots els indicis, és anterior a aquest; i que les dues peces s'uniren mitjançant una ànima de metall durant una restauració realitzada en data desconeguda. S'haurà de comprovar si aquesta actuació correspon a la documentada el 1667 — quan sabem que se li afegí plom — o si és posterior. Igualment, la basa mostra encara unes grapes de ferro. Quant a la conservació de la superfície pètria, s'observa un gran desgast, que s'intensifica en algunes zones, i un color grisós adquirit per la pedra de Santanyí, que potser té a veure amb l'aplicació d'una pàtina destinada a igualar-ne les superfícies (fig. 8).

Atribució de la creu a Rafael Torres Palerm

Cal recordar que la primera identificació de l'autor d'aquesta creu l'aportà Juan Muntaner. La transcripció que feu del document original que consultà especificava al respecte *mestra Torres*. En un segon moment, tatkà el llinatge, el tornà a escriure al damunt i hi afegí *[Rafel]*. Això podria ser fruit d'una omisió pròpia — que llavors corregiria —, però, més probablement, es degué al coneixement posterior del nom o, fins i tot, a una hipòtesi de l'historiador. El llibre de sentències dels jurats de la Universitat del qual copià la notícia s'ha extraviat. No és a l'Arxiu Municipal de Valldemossa²⁴ i tampoc a l'Arxiu del Regne de Mallorca.

Podria ser que Muntaner hagués deduït el nom de l'autor de la creu a partir de dades conegudes. El mateix lligall en què es troba la notícia de la peça inclou el nom d'un altre Rafael Torres, un picapedrer local que feu la creu de l'Estret de Valldemossa el 1594.²⁵ Però aquesta possibilitat sembla improbable, ja que hi ha massa anys de diferència entre les dues creus. Per altra

22 FERRÀ PERELLÓ, B.: "Cruces de piedra", *BSAL*, 1, 1885-1886, p. 4-5 (núm. 1), 3-4 (núm. 9), 6 (núm. 14), 4-5 (núm. 21), 6-7 (núm. 22). El dibuix de la creu de Dalt es conserva a l'Arxiu Bartolomé Ferrà, amb una signatura de J. Virenque i una anotació del mateix Ferrà, indicant: *de Valldemossa?* La imatge fou reproduïda per CALAFAT RIVAS, A. M.; CALAFAT RIVAS, M. D.: "Les creus a Valldemossa...", p. 8.

23 Apareix a la publicació dedicada a Valldemossa. AMENGUAL GOMILA, B.; FIOL TOMÀS, G.: *Valldemossa imatges d'ahir*, Palma, 2003, p. 36.

24 Muntaner indicà la procedència de la notícia indicant la font: *Sentències 1695-1711*, f. 134v. L'Arxiu Municipal de Valldemossa conserva, en relació amb aquella època, només un llibre de sentències dels jurats de la Universitat, però és posterior a 1704. AMVA, 8/2 (Llibre de sentències, 1712-1727). També conserva un llibre de lletres i decrets i un llibre d'actes dels jurats i consellers. AMVA, 8/1 (Llibre de lletres i decrets, 1697-1713) i AMVA, 8/4 (Llibre d'actes, 1666-1728), respectivament. Cap d'aquests no aporta dades sobre la creu.

25 BFBM, Fondo Juan Muntaner Bujosa, leg. 30, 30.2, Miscelánea Valldemossina, II, 18 La creu del Estret, f. 58r-59r.

part, el conjunt documental en el qual s'insereix la dada està format per transcripcions que l'historiador no interpreta. Sembla més factible que conegués de primera mà el nom de l'escultor, que l'afegís en un segon moment i que s'hagi perdut la font original de la qual el tragué.

En aquest punt, no podem fer més que remetre'ns a l'entorn artístic del moment. El mateix any 1704 en què es feu la creu de la Vila de Dalt, un escultor també anomenat Rafel Torres treballava a la Cartoixa, concretament, al sagrari de l'església,²⁶ que no s'ha conservat. Aquestes labors requerien un cert renom per part de l'artífex, donada la importància del monestir. Pensem que la coincidència en el temps (1704) i en l'espai —la creu era situada al costat de la tanca cartoixana— constitueix una raó de pes per suposar que el mateix artista que feu feina pels monjos fou qui obrà la dita creu.

Però, qui era en realitat l'escultor Rafel Torres? La rellevància de la família Torres ha estat reivindicada durant els darrers anys. Primerament, Marià Carbonell la caracteritzà com a una important nissaga d'artistes locals, en la qual destacà el primer membre conegut, Rafael Torres Bertran, nascut a la ciutat de Mallorca (c. 1615-1665).²⁷ Més recentment, Miquel Pou augmentà el coneixement d'altres familiars.²⁸ Torres Bertran era escultor i fill d'un trencador de pedra que havia prosperat. No sabem si tenia qualque parentiu amb els picapedrers Torres documentats a Valldemossa durant els segles XVI i XVII. Segons Carbonell, aquest escultor es casà amb Margalida Cladera i el matrimoni tingué tres fills: Gabriel, Rafael i Pere Antoni.²⁹ Per raons cronològiques, el segon, Rafel Torres Cladera, podria haver estat qui tallà la creu de Valldemossa i el sagrari de la Cartoixa, però és un personatge força desconegut dins la nissaga familiar i, en realitat, no sabem la data exacta del seu traspàs. La seva figura ha restat eclipsada per la del seu germà Gabriel Torres Cladera (1637-1709), el mestre escultor que tenia la casa i el taller enfront de l'església de sant Miquel de Ciutat i que és conegut per haver obrat la volada de Cort; ha estat considerat el representant més famós del barroc mallorquí.³⁰

Una altra possibilitat, per la qual ens inclinem, és que el responsable de la creu i el sagrari sigui Rafel Torres Palerm (1675-1752), el fill de Gabriel Torres, que heretà el seu taller. A ell es referí Antoni Furió quan l'inclogué en el seu diccionari de professors de belles arts, aportà la

26 *Més he pagat a mestre Rafel Torres scultor 10 ll, 10 s, per 30 dias ha treballat en fer lo armariet ab son adorno del peu del sacrari, per tenir los oils de la extrema unción, deurar la guarnició del doceret de la Vera Creu y deurar dos florons per el sacrari. Dia 13 per dos llibrells de pañys de or, per deurar el sacrariet dels olis 1 ll, 16 s.* Transcrit d'ACM, Resum dels gastos 1591-1780, f. 203r-203v (any 1704) i publicat a BAUÇÀ DE MIRABÓ GRALLA, C.: *La Real Cartuja de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, Palma, 2008, p. 301.

27 CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els", a *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Illes Balears*, IV, Palma, 1996, p. 318-325; CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002, p. 111-114.

28 POU AMENGUAL, M.: "L'escultor Josep Torres Vezia i els seus. Una nova branca familiar de la Nissaga dels Torres", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 28, 2018, p. 65-76. A més, alguns membres posteriors de la nissaga també han estat analitzats pel mateix autor. POU AMENGUAL, M.: "Algunes ampliacions sobre la família i l'obra de Rafel Torres Vezia i dels germans Torres Rubert", *BSAL*, 72, 2016, p. 129-161.

29 CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els...", p. 318.

30 CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els...", p. 318; CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 112; GAMBÚS SAIZ, M.; BARCELÓ ADROVER, P.: *Les arts a Mallorca entre els Àustries i els Borbons. Llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i escultors començant 1659 fins a 1724*, Palma, 2014, p. 24; BAUÇÀ DE MIRABÓ GRALLA, C.: "La reforma siscentista de la Casa de la Universitat de la Ciutat de Mallorca", *Locus Amoenus*, 18, 2020, p. 108-109; BAUÇÀ DE MIRABÓ GRALLA, C.: "El voladís de la Casa de la Universitat de la Ciutat de Mallorca. Un compendi d'escultura i fusteria al segle XVII", *Locus Amoenus*, 21, 2023, p. 48-50.

data de la seva mort i indicà que fou enterrat a l'església de Sant Francesc de Palma.³¹ Més recentment, Marià Carbonell traçà la seva biografia, i el definí com a un artista poc conegut, però amb una llarga carrera —que li feia suposar una activitat prolífica— i digué que, en vida, gaudí de gran reconeixement, ja que augmentà considerablement el seu patrimoni.³²

A més, creiem que, a partir del *Llibre de cartes i exàmens del Col·legi de pintors i escultors començant 1659* —estudiat i transcrit per Mercè Gambús i Pep Barceló—, es pot concretar un poc més la seva trajectòria professional. Entre les pàgines del volum apareix un artista citat com a *Rafel Torres de Gabriel*. S'examinà com a mestre escultor el 4 d'agost de 1697, a ca son pare, el sobreposat major del Col·legi i ja citat Gabriel Torres.³³ Al nostre entendre, coincidiria amb el *Rafel Torres* que, un pic independitzat del taller patern, hauria perdut el nom del pare i que el llibre continua citant durant els anys posteriors. El 1702 apareix exercint com a prohom del Col·legi; dos anys després examinà el pintor Nicolau Pons; el 1705 feu el mateix amb l'escultor Pere Joan Blanquer.³⁴ Aquell mateix any presentà dos aprenents a examen: Joan Gallard i Joan Antoni Oms. El 1710 avaluà a Pere Antoni Fluixà i, entre 1711 i 1714, se cita com a sobreposat. El 1718 era confrare, actuava com a oïdor de comptes i examinà Lluís Adam, a més de fer de testimoni en diversos assumptes durant els anys successius. El 1724 encara era sobreposat.³⁵ En definitiva, fou un personatge conegut i rellevant al Col·legi de pintors i escultors de Palma.

Malgrat que Rafel Torres Palerm compta amb poca obra identificada avui dia, tota pertany a l'àmbit religiós. Carbonell esmentà les vases daurades de quatre pintures de Miquel Pont destinades a la capella del Sant Crist de l'església parroquial de Manacor i un sant Magí per a la capella homònima del santuari del Puig de Pollença, i li adjudicà, en clau d'hipòtesi, l'acabament del retaule del Roser de la parròquia de sa Pobla. També degué fer alguna peça per a l'església parroquial de Sant Miquel de Palma.³⁶ Més tard, Miquel Pou afegí algunes dades familiars a la biografia de l'artista.³⁷

La comparació estilística d'algunes peces contribueix a sustentar la hipòtesi del treball de Torres Palerm en la creu de la Vila de Dalt. El 1707, dos escultors, Jaume Lluïl i Rafel Torres, obraren el retaule major de l'ermita de la Trinitat de Valldemossa, que policromà el pintor Joan Oms. El procés de construcció fou transcrit per Juan Muntaner. Malgrat que no ho detalla, sabem del cert que es tractava del citat Torres Palerm, atès que una part de l'obra la treballà son pare.³⁸ El retaule estava dedicat a la Puríssima Concepció i costà 38 lliures. Fins

31 FURIÓ SASTRE, A.: *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Palma, 1839, p. 185.

32 CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els...", p. 320.

33 GAMBÚS SAIZ, M.; BARCELÓ ADROVER, P.: *Les arts a Mallorca...*, p. 328.

34 GAMBÚS SAIZ, M.; BARCELÓ ADROVER, P.: *Les arts a Mallorca...*, p. 340, 344 i 349.

35 GAMBÚS SAIZ, M.; BARCELÓ ADROVER, P.: *Les arts a Mallorca...*, p. 351, 352, 365, 378, 379, 383, 393, 394, 396, 399, 404, 414 i 416.

36 CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els...", p. 320.

37 POU AMENGUAL, M.: "L'escultor Josep Torres...", p. 66 i 76.

38 *Jo de baix firmat Joan Homs pintor testifich y fas fee, com mestre Gabriel Torres escultor, pare de mestre Rafel Torres escultor, he rebut del Reverent Joan Sales prevere y binificiat en Santa Eulàlia tres lliuras, sis sous, dich 3 ll, 6 s y són per rehó de onse jornals ha fets en el quadro de los harmitans del desert de la Santíssima Trinitat quant ses pintat, que per cade dia són 6 sous y fan dita summa de 3 ll, 6 s y així està pegat a compliment per la dita obre. Fet vuy als 30 setembre 1707. Dich 3 ll, 6 s. Juan Homs pintor.* BFBM, Fondo Juan Muntaner Bujosa, leg. 30, 30.2, Miscelánea Valldemossina, ll, 32, f. 105r (també f. 104r-108r).

avui només se sabia una part d'aquestes dades.³⁹ Ara coneixem que l'escultor cobrà, entre 1708 i 1709, pels pedestals i per la figura de sant Antoni de Viana.⁴⁰ Malgrat que avui aquell retaule no es conserva, ens han arribat les talles de sant Antoni, sant Pau i la Verge Maria. Alguns trets estilístics dels dos sants recorden la creu de Dalt. L'elegància dels rostres i els pòmuls angulosos remetent al Santcrist, mentre que les decoracions vegetals dels nimbes s'assemblen a les del creuer (fig. 9).

Finalment, Miquel Pou identificà l'obra de Rafel Torres Palerm al retaule dominic del Roser de Pollença. El dit escultor el daurà i completà la predel·la i les polseres del sagrari. Aquella reflecteix també certs paral·lelismes respecte a la creu. Pou documentà els dos relleus que la formen, fets de fusta per l'artista el 1727.⁴¹ Mostren escenes de la passió de Crist: la flagel·lació i la coronació d'espines (fig. 10). Malgrat el canvi de material, d'escala i les distintes posicions que adopten les figures, hi ha algunes característiques comparables. En les figures principals i millor conservades de la creu —el Santcrist i la Verge Maria—, les proporcions són curtes, igual que ocorre als relleus. També veiem certa familiaritat en la fesomia dels rostres que caracteritzen Crist. Malgrat el temps transcorregut entre aquestes obres, i a la llum de les informacions consignades anteriorment, pensem que, segurament, la creu valldemossina fou obrada per Rafel Torres Palerm el 1704, quan encara no havia arribat a la trentena d'anys.

Adscripció estilística i valoració de l'obra

En conjunt, es pot afirmar que la creu de la Vila de Dalt de Valldemossa constitueix un exemplar particular, dins els paràmetres de les escampades per Mallorca. La seva tipologia neix a l'època medieval i la columna entorcada de tradició gòtica és l'element més original que mostra. Tot sembla indicar que aquest fust data d'una època anterior al capitell i al creuer, i que degué pertànyer a alguna de les creus documentades abans de 1704. Amb tot, només les analítiques i els restauradors podran determinar a quina d'elles pot correspondre. Sigui com sigui, aquesta columna fa diferent la creu de Valldemossa. De les cent setanta-quatre creus que Néstor Carda inventarià als municipis de Mallorca, és l'única que té el fust helicoidal.⁴² L'ús d'aquesta tipologia en aquestes escultures monumentals constitueix una excepció enfront dels tan repetits fusts poligonals. Li aporta una delicadesa i un moviment destacables. Aquesta morfologia, no obstant això, ja fou coneguda i emprada en obres arquitectòniques des d'època medieval.⁴³

La resta de la creu respon a tipus propis de l'edat moderna. A partir dels segles XV i XVI s'havien desenvolupat nombrosos exemplars semblants, amb capitells decorats amb relleus escultòrics i creuers rematats amb medallons quadrifoliats. Durant aquesta darrera centúria, s'adoptaren alguns elements renaixentistes característics: capitells decoratius, pilastres pertanyents als ordres clàssics, remats vegetals, etc. En són una bona mostra la creu del

39 GILI FERRER, A.: *Ermitaños de Mallorca. Juan Mir y su obra*, Palma, 1988, p. 107-108; GUASP GELABERT, B.: *La vida ermitana a Mallorca. Època anacorètica*, Palma, 1969, p. 110-111.

40 BFBM, Fondo Juan Muntaner Bujosa, leg. 30, 30.2, Miscelànea Valldemossina, II, 32, f. 108r.

41 POU AMENGUAL, M.: "El retaule dominic del Roser a Pollença. El procés constructiu i els seus artistes", *Locus Amoenus*, 15, 2017, p. 73-75.

42 CARDA AROCA, N.: *Les creus de terme...*, s. f. En relació amb el tema, el 1885 Bartomeu Ferrà ja detallava que les creus de terme s'aixecaven habitualment sobre columnes prismàtiques octogonals. FERRÀ PERELLÓ, B.: "Cruces de piedra...", p. 4.

43 Sens dubte, les columnes de la Llotja de Palma, fetes per Guillem Sagrera, en són l'exemple més monumental.

convent dels mínims de Santa Maria, la del cementiri d'Alcúdia, la d'en Massot a Algaida o la del Pou d'en Rebassa de Sineu. En aquest sentit, es pot afirmar que la creu de la Vila de Dalt de Valldemossa segueix el tipus renaixentista, afegint-hi alguns detalls propis del barroc: el Sant Crist i la Verge Maria del creuer denoten el treball d'un artífex de l'època; el querubí alat ubicat baix la Verge resulta típic de la decoració escultòrica del segle XVII a Mallorca, així com els detalls vegetals que s'afegeixen al capitell i al creuer. Per altra part, la inclusió de dos personatges locals —la beata Catalina Thomàs i Ramon Llull— lliga la peça a la història de Valldemossa. Per tot això, i per la qualitat que encara deixen traslluir algunes de les talles d'aquesta creu, és que s'ha d'incloure com una de les peces més destacades d'entre les barroques que s'han conservat a Mallorca, juntament amb altres exemples relacionables, com la creu de Can Vicó a Algaida o la creu de Son Ramis de Llubí.

La peça actual, datada el 1704 i que, segons pensem, s'hauria d'adjudicar a l'escultor Rafel Torres Palerm, mostra el treball d'un artífex barroc de certa importància. El fet d'estar documentada i d'atribuir-se a un nom concret, amplia el catàleg de peces de l'artista i afegeix interès a l'obra. A més, la qualitat de la talla, l'absència de reformes que n'hagin modificat la fesomia i la seva coherència permeten considerar-la un notable exemple dins la seva tipologia.

Cal concloure que la creu de la Vila de Dalt o de l'Abeurador ha estat una peça fonamental del patrimoni immoble del poble de Valldemossa des de l'edat mitjana. Gràcies a les diferents reconstruccions que ha patit, ha constituït una fita territorial, simbòlica i una mostra de la pietat popular dels habitants del poble durant segles. Tot plegat, junt amb la seva consideració de BIC, la fan mereixedora d'una acurada restauració, indispensable i urgent després de la destrossa patida, per tal de retornar-li la integritat i assegurar la seva conservació futura dins l'actual Conjunt Històric de Valldemossa.

Fig. 1. Creu de la Vila de Dalt o de l'Abeyador. Font: Wikimedia Commons.

UNA CREU DE TERME DE VALLDEMOSSA, ATRIBUÏDA A L'ESCUPTOR MALLORQUÍ RAFAEL TORRES PALERM (1704)

Fig. 2. Anvers de la creu. Fotografia de l'autora.

Fig. 3. Revers de la creu. Fotografia de l'autora.

Fig. 4. Fragment de la *Planta de la Cartuxa de Jesús Nazareno de Mallorca en Vall de Mussa*. Any 1737, de Lorenzo Solís. Cel·la de la Cartoixa de Valldemossa. Fotografia per cortesia de la comtessa de Fontanar.

CONCEPCIÓ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA

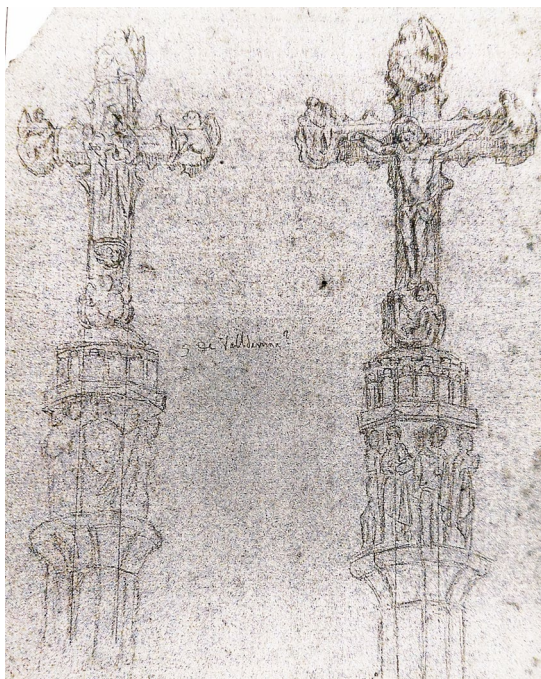

Fig. 5. Creu de Valldemossa? Arxiu de Bartolomé Ferrà. Fotografia de CALAFAT RIVAS, A. M.; CALAFAT RIVAS, M. D.: "Les creus a Valldemossa...", p. 8.

Fig. 6. Creu de la Vila de Dalt cap a 1915. Fons Salvany de la Biblioteca de Catalunya. Font: Fotos Antiguas de Mallorca.

Fig. 7. Creu de la Vila de Dalt cap als anys trenta. Arxiu Andreu Muntaner i Darder. Fotografia d'AMENGUAL GOMILA, B.; FIOL TOMÀS, G.: *Valldeossa imatges d'ahir...*, p. 36.

Fig. 8. Fragment de la creu rompuda (2023). Fotografia de l'autora.

Fig. 9. Sant Antoni de Viana, obra de Rafel Torres Palerm (1709). Ermita de la Santíssima Trinitat, Valldemossa. Fotografia de l'autora.

Fig. 10. Relleu de la coronació d'espines del retaule del Roser de Pollença, obra de Rafel Torres Palerm (1727). Fotografia de POU AMENGUAL, M.: "El retaule dominic del Roser...", p. 72.

